

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ І ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Висвітлено основні аспекти взаємодії держави і церкви у сфері захисту і збереження культурної спадщини. Розроблено та обґрунтовано рекомендації щодо напрямків взаємодії держави і церкви у сфері захисту і збереження культурної спадщини.

Ключові слова: держава, церква, культурна спадщина, релігійні організації, громадське суспільство.

Гошовская В. А., Онищук С. В. Взаимодействие государства и церкви в сфере защиты и сохранения культурного наследия.

Освещены основные аспекты взаимодействия государства и церкви в сфере защиты и сохранения культурного наследия. Разработаны и обоснованы рекомендации относительно направлений взаимодействия государства и церкви в сфере защиты и сохранения культурного наследия.

Ключевые слова: государство, церковь, культурное наследие, религиозные организации, гражданское общество.

Hoshovska V. A., Onishchuk S. V. The Interaction of Church and State in the Sphere of Protection and Preservation of Cultural Heritage.

The main aspects of cooperation between the state and the church in the field of protection and preservation of cultural heritage are highlighted. The recommendations on areas of cooperation between church and state in the sphere of protection and preservation of cultural heritage are developed and substantiated.

Keywords: state, church, cultural heritage, religious organizations, civil society.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сьогодні вплив церкви на культурний розвиток країни, її участь у відродженні та збереженні історичної спадщини є вкрай неоднозначним. Існують численні проблеми організаційного, правового, матеріально-фінансового, ідеологічного, наукового характеру. Немає теоретико-методологічних засад вивчення, збереження та використання тієї частини національної історико-культурної спадщини, яка з'явилася та досі функціонує на українських землях під безпосереднім або опосередкованим впливом церкви. Ідеться не лише про церковні архітектурні ансамблі минулих століть, храми, ікони, літературні, історичні, філософські твори релігійного змісту, найкращі зразки проповідницького мистецтва, церковне начиння і вжиткові речі, що мають культурну цінність, духовну спадщину та особисті фонди українських церковних діячів і богословів, церковне малярство і скульптуру, але й релігійні сюжети в українському образотворчому мистецтві, музичній культурі, національні і народні обряди, звичаї, традиції тощо [1].

Разом із тим варто погодитися з вітчизняними дослідниками, що нині в Україні створюються необхідні передумови для об'єктивного з'ясування та висвітлення питань щодо справжнього внеску церкви в розвиток національної культури [1].

Найважливішим напрямом діяльності церкви, пов'язаним зі збереженням та відродженням історичної й культурної спадщини української нації, є збереження матеріальних пам'яток історії та культури.

Метою статті є розгляд основних аспектів взаємодії держави і церкви у сфері захисту і збереження культурної спадщини, а також розробка та висвітлення рекомендацій щодо напрямків їх взаємодії у даній сфері.

Вклад основного матеріалу. На сьогодні найбільш активно в культурній сфері серед традиційних християнських церков діють УПЦ МП та УГКЦ. Зокрема, Синодальний відділ УПЦ МП «Церква і культура» та Синодальний відділ УПЦ МП по архітектурі, будівництву та охороні пам'яток церковної архітектури були створені 2008 року, Комісія УГКЦ з питань культури – у 2010-му. Своєю чергою, в УПЦ КП та УАПЦ немає окремих структурних підрозділів, які займалися б питаннями культурної спадщини.

У питаннях відродження історичної й культурної спадщини церква намагається активно співпрацювати з органами державної влади та громадськими організаціями. Зокрема, відділ «Церква і

культура» УПЦ МП спільно з Музеєм історії міста Києва, на чийому балансі перебувають печери XI–XII ст. давньоруського Гнилицького монастиря в урочищі «Церковщина», 2011 року звернувся з листом до Президента України, Прем'єр-міністра України, міністра культури та Голови КМДА з проханням надати допомогу у справі порятунку унікального печерного комплексу, що дало позитивний результат і в печерах розпочалися відповідні роботи. Відділ також налагодив ефективну взаємодію з державними закладами, що реставрують витвори мистецтва – ікони, стародруки, предмети церковного вжитку, внаслідок чого спільними зусиллями для музею «Православна Україна» було відреставровано багато пам'яток старовини [2].

Як позитивний приклад співпраці церкви та громадських організацій можна відзначити, зокрема, започаткований 2012 року на Львівщині за ініціативи Міжконфесійної комісії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, науковців Національного університету «Львівська політехніка» проект щодо інвентаризації та паспортизації церковного майна області із застосуванням технологій лазерного сканування, метою якого є облік та докладний опис відповідного сакрального спадку [3].

Водночас у сфері збереження й відродження історичної та культурної спадщини суспільні, державні та церковні інтереси не завжди збігаються. Передусім це пов'язано з проблемою повернення культових споруд, майна їх законним власникам, тобто релігійним організаціям.

Прийнятий ще 1991 року Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» задекларував чимало положень стосовно майнового стану релігійних організацій, зокрема забезпечення їх культовими приміщеннями та майном. Згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» (№ 125 від 4 березня 1992 року) Кабінет Міністрів України мав визначити ті пам'ятки архітектури, які можуть бути передані релігійним організаціям. Органам виконавчої влади та місцевого самоврядування давалася низка доручень, зокрема: щодо здійснення передачі у власність чи в безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням; вирішення питання про відселення з території Києво-Печерського історико-культурного заповідника усіх організацій і установ, діяльність яких не пов'язана з виконанням його статутних завдань; проведення інвентаризації культового майна, що зберігається у фондах музеїв та архівів для вирішення питання про можливість його подальшого використання за призначенням; сприяння релігійним організаціям у зведенні культових будівель [4]. На виконання цього указу релігійним організаціям було повернуто у власність понад 3500 храмів та інших культових споруд, а також понад 10 000 предметів культового і церковного вжитку [5, с. 53]. Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» (№ 53 від 22 червня 1996 року) розширило перелік об'єктів, які повинні були повернуті церкві (про це йшлося також у розпорядженні Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням» (№ 290), виданому у травні 1998 року).

14 лютого 2002 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям», якою скасував Постанову Ради Міністрів Української РСР «Про перелік пам'яток архітектури, які підлягають у постійне користування релігійним організаціям» (№ 83 від 5 квітня 1991 року) і встановив, що культові будівлі – визначні пам'ятки архітектури, можуть передаватися в користування релігійним організаціям. Проте «передача може здійснюватися лише за умови вирішення питань, пов'язаних з переміщенням тих закладів, установ і організацій, що займають ці культові будівлі, до інших приміщень» [6].

При цьому Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» містив положення, яке зобов'язувало власників та користувачів культових споруд та іншого майна, що є історичною, художньою або іншою культурною цінністю, дотримуватися встановлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

У цьому контексті варто зазначити, що масове повернення релігійним організаціям церковних будівель, розв'язуючи одні проблеми, викликає, як правило, нові. По-перше, у багатьох колишніх храмах були розміщені заклади культури – державні та громадські бібліотеки, музеї. Внаслідок цього чимало музеїв, що залишилися без приміщень, опинилися перед реальною загрозою закриття або зникнення взагалі [1].

По-друге, часто церкви виявлялися не готовими на належному рівні утримувати історико-культурні пам'ятки. Через брак коштів, ремонтні та реставраційні роботи культових споруд, які повертаються церквам, нерідко виконуються не професійно, що завдає непоправної шкоди національній історико-культурній спадщині. Більше того, об'єкти сакрального спадку, що знаходяться у віданні церков, переважно сприймаються останніми не як цінності, історичне надбання всього українського народу, а суто функціонально. Відповідно, про збереження пам'яток у їх оригінальному, автентичному

вигляді мова не йде. Наприклад, 2007 року за ініціативи церковного керівництва Києво-Печерської лаври були зруйновані ворота в Нижніх Печерах, зведені 1850 року. У 2012 році Свято-Покровський жіночий монастир Української православної церкви Московського патріархату виявив намір замість історичної брами (витвір XIX ст.) побудувати нову – цегляну. В Андріївській церкві унікальні ікони та фрески руйнуються кіптявою від свічок під час богослужінь. У регіонах парафіяльні священники інколи свідомо руйнують старовинні будівлі церков, щоби на їх місці збудувати нові, більш привабливі для вірян [3]. Негативне враження справили оприлюднені факти «перемальовування» фрескових розписів XVIII ст. у храмах Києво-Печерської лаври та «оновлення» святих мошей у лаврських печерах, здійснені УПЦ МП.

Складною є ситуація навколо Десятинної церкви. Попри оцінку іноземних і вітчизняних експертів, які аргументовано доводять недоречність відтворення храму, підтримку громадських активістів, УПЦ МП тим не менше намагається поновити на руїнах храму православний комплекс. Отож, розуміння культурної спадщини в конфесійному середовищі є не надто розвиненим.

По-третє, не кожна церква має можливості, відповідних фахівців для ведення всього комплексу пам'ятокознавчих досліджень і пам'ятоохоронних робіт (археологів, істориків, мистецтвознавців, художників, реставраторів), оскільки пам'ятокознавча та пам'ятоохоронна робота не належить до основних видів церковної діяльності.

По-четверте, нові церковні споруди нерідко виконуються на низькому архітектурно-мистецькому рівні, оскільки до проектування, спорудження та облаштування храмів церквами залучаються малокваліфіковані особи, які не завжди розуміють специфіку церковної архітектури та мистецтва, як наслідок, з'являються низькопробні й еkleктичні в архітектурно-стильовому сенсі культові споруди, які порушують багаті традиції вітчизняного храмубудування, підривають високий авторитет церковної архітектури і культури. Церкви, фінансуючи й освячуючи неякісне в архітектурному відношенні храмове будівництво, по суті, сприяють цьому процесу [1].

Нинішні стандарти збереження та норми захисту, які представлені релігійною спадщиною та священними місцями, є недостатніми для збереження та вимог управління. Загальні принципи збереження та норми захисту часто створюються без активної участі релігійних громад. Саме тому традиційні церкви та релігійні організації, будучи частиною громадянського суспільства, мають здійснювати постійну експертизу проектів нормативно-правових актів як механізм соціального контролю, що перешкоджає ухваленню некомпетентних управлінських рішень в будь-якій сфері або неадекватного виконання ухвалених рішень. А це відіграє особливу роль у побудові правової держави, справедливої правової системи, дієвих правових механізмів дотримання прав і свобод людини [7, с. 84].

Беручи до уваги те, що багато країн веде конкретну політику щодо релігійних об'єктів, розроблену в координації з національними або місцевими органами влади та експертами, важливо винести деякі уроки із цієї політики та встановити зв'язки між різними підходами, які будуть спільними для всіх, коли йтиметься про захист релігійної спадщини.

Питання реституції культурної власності в країні їх походження є однією з найважливіших проблем, яка обговорюється в ЮНЕСКО та в міжурядовому комітеті з питання повернення культурної власності у країні їх походження або реституції у разі незаконного присвоєння.

У вересні 2013 року Законом України була ратифікована Рамкова Конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства. Дана Конвенція і містить норми про доступ до культурної спадщини, демократичну участь, громадський аналіз та обговорення можливостей і проблем, пов'язаних з культурною власністю. Проте і надалі серйозною проблемою в Україні залишається грабїж, руйнування та незаконна торгівля викраденими культурними цінностями. Крім того, як зазначив І. Онищук, у 2013 році була спроба прийняття Верховною Радою України законопроекту, який конструював систему легалізації «чорних розкопок» й узаконював обіг нелегальних археологічних предметів та колекцій, сформованих незаконним шляхом. Актуальним на сьогодні, особливо в контексті подій, що відбуваються на Сході країни, є приєднання України до Міжнародного комітету «Блакитний Щит». Блакитний Щит – назва мережі неурядових організацій, покликаних забезпечувати захист культурної власності у разі збройного конфлікту та стихійних лих. Міжнародний комітет Блакитного Щита (МКБЩ), засновано в 1996 році в Парижі головними виконавчими директорами п'яти міжнародних неурядових організацій, що працюють в галузі культури. У мирний час, за відсутності злочинних посягань, об'єкти культурної спадщини також піддаються постійній небезпеці. Однією з найбільших проблем постають крадіжки об'єктів культури, у тому числі сакральних предметів, археологічних пам'яток, та так звана «чорна археологія» [8, с. 95].

Для усунення вищезазначених негативних факторів було б доцільно:

– створити з-поміж світських і церковних фахівців спеціальну архітектурну експертну раду, яка розглядала б і затверджувала проекти реставраційних робіт культових споруд та нового церковного будівництва, сприяла поліпшенню їх художнього стилю і форми;

– враховуючи європейський досвід (Італія, Греція, Німеччина), окремі собори, що становлять вагомому культурну цінність (зокрема, є в списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), передати державі та перетворити їх на музеї;

– на окремі сакральні пам'ятки культури, які мають передусім музейну цінність у масштабах країни, встановити спільне право власності – держави та відповідних релігійних організацій, а відтак спільного їх використання й отримання прибутку;

– приєднання України до Міжнародного комітету «Блакитний Щит», що суттєво посилить захист релігійно-культурної спадщини, сприятиме створенню систем, механізмів і принципів збереження та комплексного управління релігійними об'єктами.

– здійснення співпраці з Міжнародним центром дослідження, збереження та реставрації культурної спадщини (ICCROM);

– сприяти законодавчій ініціативі щодо ратифікації Україною Другого протоколу до Гаазької конвенції та ратифікації Конвенції УНІДРУА про викрадену або незаконно вивезену культурну власність;

– сприяти участі представників церков і релігійних організацій у навчальних програмах, що проводяться Міжнародним центром дослідження, збереження та реставрації культурної спадщини (ICCROM), з метою підготовки спеціалістів з менеджменту пам'ятко-охоронної діяльності, ідентифікації культурних цінностей та фахівців різноманітного профілю з консервації та реставрації рухомих і нерухомих пам'яток;

– сприяти відповідальному застосуванню Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства, яка ратифікована у вересні 2013 року;

– створити електронну базу даних, яка складатиметься з облікових ідентифікаційних карток предметів мистецтва, антикваріату і старожитностей з метою запобігання викраденню та повернення старовинних ікон, дзвонів, чаш, скульптур та інших сакральних предметів;

– сприяти залученню інститутів громадянського суспільства до процесу проведення аналізу, порівняння й оцінки якості законодавства і правозастосування крізь призму релігійних прагнень громадянського суспільства.

Висновки. Розгляд даного питання дає можливість сформулювати основні рекомендації щодо напрямків взаємодії держави і церкви у сфері захисту і збереження культурної спадщини, до яких можна віднести:

– приєднання України до Міжнародного комітету «Блакитний Щит», що суттєво посилить захист релігійно-культурної спадщини, сприятиме створенню систем, механізмів і принципів збереження та комплексного управління релігійними об'єктами;

– здійснювання співпраці з Міжнародним центром дослідження, збереження та реставрації культурної спадщини (ICCROM);

– сприяти законодавчій ініціативі щодо ратифікації Україною Другого протоколу до Гаазької конвенції та ратифікації Конвенції УНІДРУА про викрадену або незаконно вивезену культурну власність;

– сприяти участі представників церков і релігійних організацій у навчальних програмах Римського центру ІКПРОМу з метою підготовки спеціалістів з менеджменту пам'ятко-охоронної діяльності, ідентифікації культурних цінностей та фахівців різноманітного профілю з консервації та реставрації рухомих і нерухомих пам'яток;

– сприяти відповідальному застосуванню Рамкової конвенції Ради Європи 2005 р. про значення культурної спадщини для суспільства, особливо в частині моніторингу та співробітництва, як інструментів для прийняття стандартів найкращої практики Ради Європи;

– задля запобігання викраденню та повернення старовинних ікон, дзвонів, чаш, скульптур та інших сакральних предметів – створити електронну базу даних, яка складатиметься з облікових ідентифікаційних карток предметів мистецтва, антикваріату і старожитностей;

– сприяти залученню інститутів громадянського суспільства до процесу проведення аналізу, порівняння й оцінки якості законодавства і правозастосування крізь призму релігійних прагнень громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Шуба О. Церковне пам'яткознавство у національно-культурному відродженні України [Електронний ресурс] / О. Шуба // Мислене древо. – Режим доступу : <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/ChurchHeritage.html> (10.12.2013)
2. Річний звіт про діяльність Синодального відділу «Місія Церква і культура» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Української православної церкви. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/article/r%D1%96chnii-zv%D1%96t-pro-d%D1%96yaln%D1%96st-sinodalnogo-v%D1%96dd%D1%96lu-m%D1%96s%D1%96ya-tserkva-%D1%96kultura-2> (10.12.2013)
3. Проблеми збереження та захисту культурно-релігійних цінностей України [Електронний ресурс] / Нац. ін-т стратег. дослідж. при Президентові України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1434/> (10.12.2013)
4. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна : Указ Президента України № 125 від 04.03.1992 [Електронний ресурс] // Інтернет-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92> (27.06.2014)
5. Любчик В. Церковно-державні та міжправославні відносини в Україні [Текст] / В. Любчик // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. – 2001. – С. 53–62.
6. Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям : Постанова Кабінету Міністрів України № 137 від 14.02.2002 р. [Електронний ресурс] // Інтернет-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/137-2002-p> (27.06.2014)
7. Онищук І. І. Східні церкви: державно-конфесійні відносини : навч. посіб. [Текст] / І. І. Онищук, С. В. Онищук. – Дрогобич : Коло, 2014. – 476 с.
8. Онищук І. І. Участь церкви у правовому моніторингу з метою захисту релігійно-культурної власності [Текст] / І. І. Онищук // Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (6 березня 2014 року, м. Івано-Франківськ). – Івано-Франківськ : Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького, 2014. – С. 95–99.

** Гошовська Валентина Андріївна – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України.*

** Онищук Світлана Василівна – кандидат наук з державного управління, доцент, здобувач кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України.*